

КАМЕННИ ОТБРАНИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ ОТ ХАЛКОЛИТА И РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В ТЕРИТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ

Антон Атанасов

Анализът на отбранителните съоръжения от праисторическите епохи е от съществена важност, тъй като се явява важна изворова база за този безписмен период от човешката история. Въз основа на проучването им съдим за развитието на селищната система и архитектура, за инженерната и строителната дейност през конкретната праисторическа епоха, за темпа на икономическото развитие на праисторическите общества и за обществено-политическите процеси протичащи сред древното население.

Множество са проблемите, които възникват при изследването на този вид архитектурни съоръжения от територията на България. Значителна част от тях са свързани със състоянието на проучванията им. Затруднения предизвиква фактът, че често при археологическите изследвания, те остават непроучени или недопроучени. Липсва достатъчен брой цялостно разкопани селища, с изцяло проучена площ и съответно архитектура. Често публикациите за този вид съоръжения са непълни и неточни. Липсват метрични данни и графична информация. Липсват и обобщаващи трудове на тази тема.

В настоящото изследване са използвани публикувани материали, отнасящи се за този вид праисторически архитектурни съоръжения. До този момент, на територията на съвременна България, са разкрити общо 67 отбранителни съоръжения от периода VI–III хил. пр. н. е. Те принадлежат към селища от трите праисторически епохи – неолит (10 на брой), халколит (40) и ранна бронзова епоха (17). Трябва да бъде отбеля-

зан фактът, че от проучените раннобронзови защитни прегради 10 са изградени около селищни площи. Останалите 7 са ровове, принадлежащи към специфичните за този период светилища – ронделите. Повечето от разкритите в България отбранителни съоръжения (53 на брой) могат да бъдат разделени в три големи групи – палисадни, ровово-валови и такива съчетаващи в плана и (или) конструкцията си защитни прегради от предишните две групи. Останалата неголяма част от тях (14) са каменни. Те са обект на настоящото изследване. Употребявам терминът „каменни”, тъй като основен материал използван за изграждането им е камъкът.

Традицията на изграждане на каменни защитни прегради започва още по времето на ранния неолит в Мала Азия. Такъв вид архитектурни съоръжения са изградени около редица селища от този период като Ашъ Пинар, Актопраклик, Кюручай хююк, Хаджилар, Чатал Хююк и др.

Особено показателни в това отношение са каменните зидове защитаващи раннонеолитните хоризонти (XI – XII) на селището Кюручай Хююк, които по своя мащаб съперничат дори на античните и средновековните крепости¹. Най-ранното подобно отбранително съоръжение от територията на Балканския полуостров е разкрито при археологическите проучвания на раннонеолитното селище Ходжа Чешме, разположено при устието на р. Марица².

Едва през късния неолит, за пръв път на територията на България, камъкът е използван за изграждане на защитното съоръжение на селището Вратица – Крушака. То обаче не може да бъде определено изцяло като каменно, поради факта, че разкритите при археологическите проучвания основи на каменни зидове са комбинирани с разположени пред тях ровове³.

През халколита значително нараства употребата на камък в селищната архитектура. Той е използван при изграждането на палисадни и валови отбранителни съоръжения. При палисадите камъкът намира приложение като укрепващ конструкцията материал. Пример в това отношение са палисадните защитни прегради на селищата Голямо Делчево XIV–V⁴, Струмско (II етап на отбранителното съоръжение)⁵, Хотница⁶ и Юнаците⁷. Камък е използван за укрепването и облицоването на някои валове – Голямо Делчево IX–XIII⁸, Коларово⁹, Овчарово V–VI¹⁰, Струмско. Камък е използван и за изграждането на част от отбранителните съоръжения на селището Провадия¹¹. Разкритите там каменни

стени и „бастиони“ са комбинирани с палисадни и ровови защитни прегради и по същество не представляват самостоятелно отбранително съоръжение.

Камък е използван и за облицоването на ровове и през ранната бронзова епоха. Пример в това отношение са ронделите при Казанлък и Юрганджийската селищна могила¹². Каменни защитни прегради са използвани и за изграждането на уникалната защитна система, комбинираща зидове и ровове на селището от ранната бронзова епоха Овчарица II¹³.

Гореспоменатите защитни прегради не могат да бъдат определени като каменни, тъй като при тях камъкът е използван като укрепващ конструкцията материал. Единствено при отбранителните съоръжения, означени като каменни, камъкът съзнателно е използван не само като подсилващ конструкцията градивен материал, а като основен строителен елемент, на чиито качества се базира ефективността и функционалността на изградените защитни прегради.

До момента на територията на България са регистрирани 14 каменни отбранителни съоръжения (Карта. 1). От тях 7 са от халколита и 7 – от ранната бронзова епоха. Каменни защитни прегради са разкрити при археологическите проучвания на халколитните селища Долнослав, Завет, Русе, Седларе, Струмско (III етап на отбранителното съоръжение), Суворово и Сушина.

Единственото изцяло проучено селище от тях е Долнослав, Пловдивско. Разкритото каменно отбранително съоръжение защитава най-горният къснохалколитен хоризонт. То огражда изцяло селището (Обр. 1). Има елипсовидна форма с диаметри 40 и 64 м. Представлява каменен зид, издигнат от големи речни камъни. Те са подредени в хоризонтален ред без спойка помежду им. Ширината на зида варира от 0,40 до 1,20 м, като в южния участък достига до около 2,20 м. В югозападната периферия на комплекса е разкрит втори зид. Той е успореден на първият и преминава на 6 м от него. Входът е разположен от изток, а в по-късен период се премества от южната страна. И през двете фази е монументално оформен. Вътрешното пространство е разделено на две почти равни половини от главна улица. Тя е ориентирана изток-запад и е широка 3–3,50 м¹⁴.

При сондажни археологически проучвания на селището Завет (Бургаско) е разкрита каменна защитна стена, разположена в перифе-

рията на могилата (Обр. 2 и Обр. 3). Предполагаемият диаметър на съоръжението е 50–60 м. Стената има височина 1,50–1,70 м и ширина 1,10–1,30 м. Изградена е от масивни каменни блокове с дължина 0,80–1,20 м, ширина – 0,60–0,80 м и дебелина – 0,40–0,70 м. Те са подредени в триредов градеж без спойка помежду им. От вътрешната страна стената е подсилена със земен насип¹⁵.

При проучването на XII (къснохалколитен) жилищен хоризонт на селищната могила Русе е разкрита каменна защитна стена, разположена в южната и югоизточната периферия на селището (Обр. 4). Зидът е с ширина около 1 м. Граден е от ломени камъни, вероятно споени с кал¹⁶.

Масивно и сложно фортификационно съоръжение е разкрито при проучванията на Седларе, Кърджалийско. То представлява емплектонна стена. Външните лица са издигнати от големи каменни плочи. Запълнителят между тях представлява силно трамбована глина. Ширината в основата на стената е около 1,50 м, като във височина се стеснява. Съоръжението е с диаметър около 60 м. По трасето на стената са издигнати 9 „кули“. Те представляват плътни, изградени в основата си от камък, съоръжения с диаметър 1 м. Във височина са изградени от колове преплетени с пръти, запълнени с дребни камъни и пръст. Измазани са с глина. Вероятно „кулите“ представляват укрепящи стената съоръжения. За евентуална тяхна отбранителна функция подсказва фактът, че две от тях фланкират северния, главен вход на селището¹⁷.

Вероятно през III етап от съществуването си, отбранителното съоръжение на раннохалколитното селище Струмско (Благоевградско) също представлява каменна стена. Регистрирано е натрупване на голямо количество камъни върху трасето на съществуващата по-рано палисада (Обр. 5). Новото отбранителното съоръжение представлява глинобитна стена облицована с каменни плочи, или каменен зид, изграден от 1 до 3 реда ломени камъни. Каменните плочи са със значителни размери – 0,40 x 0,60 м. Без съмнение камъкът е основният строителен материал, изграждащ отбранителното съоръжение през този III етап от съществуването му¹⁸.

При проучванията на раннохалколитното селище Суворово (Варненско) е разкрит внушителен каменен зид, разположен в северната част на раннохалколитното селище. Разкрит е по протежение от 17 м. Има ширина, достигаща на места до 3 м и запазена височина 0,50–0,70 м¹⁹.

Каменно отбранително съоръжение защитава достъпната западна част на селищната могила Сушина, Шуменско. Регистрирано е натрупване на голямо количество, предимно плочести камъни по периферията на тази част от могилата (Обр. 6). Участъкът е с дължина около 35 м. Ширината му е около 10 м. Ясно личи трасето на каменен зид, изграден от плочести ломени камъни със средни размери 0,20 x 0,40 м. Стената е градена с лек отстъп, като вероятно за спойка е използвана глина. По трасето на зида са разкрити основите на „кула“ (Обр. 7). Тя има U-образна, полукръгла форма. Изградена е подобно на зида. „Кулата“ е плътна, доказателство за което е запълването на вътрешността и със сбита глина, в която почти липсват археологически материали. До този момент разкритият участък от отбранително съоръжение на селищната могила Сушина може да се тълкува по два начина. То представлява два или три, успоредно разположени един зад друг, зида. Съществува вероятност отбранителното съоръжение да представлява един единствен зид, с по-късни преправки. Съоръжението със сигурност е от халколита. Вероятно е изградено по времето на ранния или средния халколит, тъй като проучваният най-горен къснохалколитен пласт е разположен непосредствено над (застъпва) каменната стена²⁰.

Чрез каменни прегради са отбранявани редица селища, от времето на ранната бронзова епоха, локализиращи в България – Езеро, Кубрат, Михалич, Окол-глава, Пловдив, Св. Кирилово.

Две, разположени една зад друга, каменни стени защитават селището Езеро, Новозагорско (Обр. 8). Запазената височина на разкритите основи е 0,40–0,60 м²¹. Първата, вътрешната стена е разкрита на дължина от около 80 м. Тя затваря пространство с диаметър 80–90 м, в горната част на селищната могила. Тази стена е изградена още през XIII строителен хоризонт. Има ширина 1,50–1,60 м и е издигната от каменни блокове. Оформени са две лица. Пространството между тях е запълнено с пръст и глина. Другата, външната каменна отбранителна преграда е изградена по-късно, през VII–VI строителен хоризонт. Разкритата е в северната част на селищната могила на протежение от около 40 м. Тя е широка 2–2,50 м и затваря площ с диаметър 150–160 м, намираща се в подножието на могилата. Изградена е от каменни блокове със значителни размери 0,70 x 1 м. Издигането ѝ вероятно е свързано с разрастването на селището. При проучванията на вътрешната каменна

стена са разкрити две входно-изходни съоръжения. Едното е ситуирано в западния участък на стената. През периода XIII–VIII хоризонт представлява прекъсване с ширина от около 4,50–5 м по протежението на стената. По късно (VII–IV хоризонт) входът е стеснен до 3,50–4 м ширина и е фланкиран. Другото входно-изходно съоръжение е разкрито в северната част на вътрешната каменна стена и представлява вход-проход²². Много вероятно е отбранителното съоръжение да предхожда жилищните. До разположените по посоките на света порти водят незастроени проходи (улицы). Те се пресичат кръстообразно в центъра на жилищната площ²³.

Раннобронзовото селище Кубрат (Русенско) е защитено от каменна стена, участък от която е регистриран в югоизточната част на могилата²⁴.

При първите проучванията на селището от ранната бронзова епоха Михалич (Свиленградско) е разкрит участък с дължина 8 м от каменна защитна стена, разположена в югоизточната част на селището. Във височина е запазена около 1,20 м²⁵. По-късните проучвания установяват, че стената продължава в посока североизток-югозапад (Обр. 9). Ширината на основата и е 1,50–1,60 м. Разкрит е вход, фланкиран от два големи каменни блока, изнесени напред пред трасето на стената²⁶.

При проучванията на Окол-глава (Софийско) е разкрит участък (с дължина 8 м) от каменна стена, разположена в северната част на могилата. Стената е с ширина около 1 м. Изградена от каменни блокове (Обр. 10)²⁷.

При проучването на раннобронзовите пластове на селищната могила в Пловдив е разкрита каменна защитна стена. За съжаление липсват други данни за нея²⁸.

Археологическите проучвания на раннобронзовите културни напластявания на селищната могила Св. Кирилово (Старозагорско) разкриват каменна защитна стена със запазена височина 1,10 м и ширина на основата около 1,50 м. Липсват други данни за това отбранително съоръжение²⁹.

Представените халколитни каменни отбранителни съоръжения са изградени чрез разнообразни технологични прийоми, в резултат на което между тях се откриват определени конструктивни различия. Те се дължат на специфичните особености в топографията на отбраня-

ваното от тях селище, на разнообразието и достъпността на градивните материали (различни породи камък, дървен материал и др.), както и на технологията на изграждане, предпочетена от местните строители. От речни камъни е изградено, защитаващото къснохалколитно селище Долнослав, преградно съоръжение (Обр. 1). Характерно е и използването на каменни плочи (класични скални късове) (Седларе, Струмско – Обр. 5, Сушина – Обр. 6 и Обр. 7) или блокове (Завет – Обр. 2 и Обр. 3), оформящи лицето на този вид праисторически отбранителни прегради.

При селищата Струмско (Обр. 5) и Завет (Обр. 3), камъните са подреждани (наслагвани) систематично в 1 до 3 реда, като по този начин са изграждали външното лице на защитната преграда. При Сушина са запазени над 10 наредени в отстъп камъни и каменни плочи, оформящи лицето на зида (Обр. 6 и Обр. 7).

Характерно за отбранителни съоръжения от този тип е, че във височина ширината на стената намалява (стеснява се). Причина за това е постепенното издигане в лек отстъп, на изграждащите външното лице каменни плочи. Подобна тенденция се наблюдава при отбранителните съоръжения на селищата Завет (Обр. 3), Струмско (Обр. 5) и Сушина (Обр. 6 и Обр. 7). Градените по този начин каменните отбранителни съоръжения едва ли са надхвърляли 2,50–3 м височина. Доказателство за това е и ширината на основите им, която в повечето случаи е около 1,50 м. Тя не позволява издигането на стените на значителна височина.

През ранната бронзова епоха изграждането на каменни отбранителни съоръжения е силно улеснен от въведената специфична технология. Тя се изразява в изграждането на каменните стени чрез своеобразна „емплектонна“ техника. Технологично и конструктивно каменните стени, през ранната бронзова епоха, са изградени от два успоредни реда каменни блокове, като пространството между тях е запълвано с дребни камъни, пръст и глина. Пример за използването на новата технология са стените защитаващи Езеро (Обр. 8) и Окол-глава (Обр. 10).

Без съмнение халколитните каменните защитни прегради са строго съобразени с топографските особености, предоставени от околния терен. Показателни в това отношение са селищата Седларе, Струмско (Обр. 5) и Сушина (Обр. 6 и Обр. 7). Каменните отбранителни съоръжения са съобразени и с плана на селищата. Главните входове са подходящо ситуирани и фланкирани (Седларе, Долнослав – Обр. 1). Съо-

ръженията по никакъв начин не пречат на комуникациите в селищата. Пример в това отношение са Долнослав (Обр. 1) и Седларе, където вътрешното пространство е разделено от правилни улички и явно следва предварителен план.

Каменните отбранителни съоръжения от времето на ранната бронзова епоха също са тясно свързани и съобразени с топографията и релефа на околния терен. Доказателство за това е разполагането на защитените раннобронзовите селища на естествено укрепени места, както и ситуирането на каменните отбранителни прегради във високата част на селищните могили – Езеро (Обр. 8), Михалич, Св. Кирилово.

Представените праисторически каменни отбранителни съоръжения, от територията на България не могат да бъдат типологизирани. Причина за това е малкият им брой. Типологическото разделяне на каменните защитни съоръжения, на този етап не е възможно и не е удачно поради факта, че този вид защитни прегради са изградени по местна традиция, в зависимост от материалите и технологията използвани от местните майстори и в зависимост от специфичната топография на защитаваната площ. Те са уникални по своята същност, конструктивна и планова реализация. Появата им, технологичното и хронологическото им развитие, както и териториалното им разпространение може да се свърже единствено и само с локални особености (наличие в големи, лесно достъпни количества на необходимата суровина, наличие на работна ръка). Въпреки невъзможността от типологическо разделяне на праисторическите каменни отбранителни съоръжения, може да бъдат направени съществени изводи относно редица техни характеристики.

Камъкът е използван като градивен материал на отбранителните съоръжения още през неолитната епоха (Вратица – Крушака). Употребата му започва едва през късния неолит и трудно може да бъде свързана с появата и разпространението на каменните защитни прегради в Мала Азия и Балканите още през ранния неолит. Вероятно причината за това е, че през неолита населението в нашите земи няма необходимия човешки ресурс и технологичен потенциал. Реализацията на сложни конструкции, каквито са каменните отбранителни съоръжения изисква огромен обем труд както за добив и доставка на суровини, така и за изграждането на самите съоръжения. Това е непосилно за тогавашното малобройно население, разполагащо с не особено производителни оръдия на труда.

Ситуацията се изменя през последвалата халколитна епоха. Значително нараства ролята на камъка в технологичното изграждане на отбранителни съоръжения. Той намира приложение като укрепващ конструкцията материал при изграждането на палисади – Голямо Делчево XIV–XV, Струмско (II етап на отбранителното съоръжение), Хотница и Юнаците. Камък е използван за укрепването и облицоването на някои валове (Голямо Делчево IX–XIII, Коларово, Овчарово V–VII и Струмско). Напълно закономерно се появяват и първите самостоятелни, изцяло каменни отбранителни съоръжения. Представените в изследването халколитни каменни защитни прегради на селищата Долнослав, Завет, Русе, Седларе, Струмско (III етап на отбранителното съоръжение), Суворово и Сушина, са следващ етап от употребата на камъка в селищната и по-точно в отбранителната архитектура. Появата им вероятно се дължи на нарасналия брой на населението в халколитните селища. Причина може да бъде и протичането на определени обществено-политически процеси, чрез които е възможно да бъде постигнато организирането на огромния по обем труд, необходим за изграждане на защитните съоръжения. В топографско отношение те следват тенденциите в развитието на всички срещани през халколита отбранителни съоръжения. Подобно на палисадните, ровово-валовите и комбинираните защитни прегради, каменните са строго съобразени със специфичния релеф и особеностите на терена на отбраняваните от тях селища. Без съмнение, през халколита е явен стремежът към възможно най-силно укрепване на селищната площ. Каменните отбранителни съоръжения не правят изключение от останалите видове защитни прегради. Те са изградени около труднодостъпни места, предоставящи естествената защита. Пряко съобразени са и с вътрешното застрояване. Без съмнение халколитните каменни защитни прегради са ситуирани така, че да не пречат на комуникациите вътре и извън селището (Долнослав – Обр. 1). Счита се, че някои дори предлагат вътрешното застрояване на селището. Доказателство за това е разделянето на вътрешноселищната площ от прави, пресичащи се перпендикулярно, под прав ъгъл улички, водещи към входовете на селището (Долнослав – Обр. 1) Прави впечатление, че чрез тях са защитавани предимно места с продължително обитаване каквито са селищните могили и многослойните селища, типични за епохата. Най-значими изводи могат да бъдат направени относно технологичното им развитие.

Факт е, че халколитните каменни защитни съоръжения са уникални. Всяко едно от представените в изследването е изградено по специфична технология, съобразена с локалните особености (човешки ресурс, наличие на подходяща суровина, начин на изграждане). Въпреки това, определено се наблюдават някои интересни тенденции в технологичното развитие на каменните отбранителни прегради през халколита. Впечатление прави фактът, че половината от тях са изградени от каменни плочи или плочести камъни (Русе – Обр. 4, Седларе, Струмско – Обр. 5, Сушина – Обр. 6 и Обр. 7). При част от халколитните каменни отбранителни съоръжения (Русе – Обр. 4, Струмско – Обр. 5, Сушина – Обр. 6 и Обр. 7) се наблюдава тенденция към укрепяване на селището, но само откъм най-лесно достъпните му страни. Явно трудноизпълнимите от конструктивна гледна точка, каменни стени са използвани за защитата на най-уязвимите участъци около селищата. При селището Долнослав (Обр. 1), а вероятно и Сушина (Обр. 6 и Обр. 7) се наблюдава изграждането на повече от една, разположени в дълбочина, една зад друга, каменни защитни линии. Това без съмнение е свързано със защитата на слабо защитените участъци и е пряко съобразено със специфичните условия, предоставени от околния терен. Малкият брой на халколитните каменни отбранителни съоръжения и логичната липса на типологическото им обособяване, не определят съществени зависимости и закономерности в хронологическото им развитие и териториалното им разпространение. Въпреки това могат да бъдат направени важни изводи относно тези характеристики. Без съмнение халколитните каменни защитни съоръжения се развиват плавно през изследвания период. Доказателство за това е сравнително равномерното им разпространение през халколита (Струмско и Суворово – ранен халколита, Долнослав и Русе – късен халколит). Същият извод може да бъде определен и за географското им разпространение. Халколитните каменни отбранителни съоръжения са пръснати върху цялата територия на България и не дават ясна представа за специфична териториална локализация (Карта. 1).

Каменните защитни прегради са значително по-често срещани през ранната бронзова епоха. Чрез тях отново са отбранявани изключително и само селищни площи и най-вече селищни могили, които продължават да бъдат основни места за обитаване и през ранната бронзова епоха. За разлика от предходната халколитна епоха, през ранната брон-

зова епоха каменните стени стават предпочитани защитни прегради, чрез които са отбранявани почти половината укрепени раннобронзови селища – Езеро, Кубрат, Михалич, Окол-глава, Пловдив, Св. Кирилово. Това вероятно се дължи на нарасналия брой на населението, обитаващо дадено селище. Доказателство за това е усвояването на площи около и в подножието на селищните могили Езеро и Юнаците. По-големият брой жители е необходимо условие за изграждането на изискващите огромен по обем труд каменни защитни прегради. Причини за това определено може да бъдат настъпилите в края на халколита обществено-политически процеси, както и евентуалните миграционни процеси и културно-демографски промени, протичащи в началото на ранната бронзова епоха. В топографско отношение селищата и съответно прилежащите им отбранителни съоръжения не търпят промени. Подобно на тези от предходната епоха са разположени на естествено защитени възвишения (Езеро, Михалич, Окол-глава). Запазва се и тенденцията за максимално съобразяване на защитните прегради с вътрешноселищното застрояване. Те са изградени така, че да не пречат на комуникацията към и извън селището. Пример за това е съобразяването на входовете им с вътрешноселищният план (Езеро – Обр. 8). Отново най-съществени изводи могат да бъдат направени за тяхното технологично развитие. Конструктивният вид на каменните защитни зидове през ранната бронзова епоха, претърпява съществена трансформация. Тя се изразява в широката употреба на каменните блокове като основен строителен материал. Въведена е и нова „емплектонна” техника, представляваща специфична технология на изграждане, характерна за раннобронзовите каменни защитни зидове. Прави впечатление, че раннобронзовите каменни защитни съоръжения са неравномерно разпространени на територията на България (Карта. 1). Повечето от тях са разкрити при проучванията на селища, локализирани в Горнотракийската низина – Езеро, Михалич, Окол-глава, Пловдив, Св. Кирилово (Карта. 1). По-голямата част са локализирани в центаралната част на Южна България (Езеро, Михалич, Прослав, Св. Кирилово). Единственото каменно отбранително съоръжение открито на север от Стара планина е това на селището Кубрат.

Анализирайки разпространените праисторически каменни отбранителни съоръжения, ясно проличава голямото значение, което са имали те. Появата и разпространението им през халколита и ранната бронзова

епоха са показателни за необходимостта им. Без съмнение те са доказателство, че с времето праисторическият човек е използвал все по-усъвършенствани защитни прегради. Липсата през неолита на този труден за технологична реализация вид отбранителни прегради показва, че тези архитектурни съоръжения и изобщо сигурността не заемат централно място (централна роля) в живота на населението по това време. Това контрастира на фона на бурното им развитие през халколита. В България са разкрити общо 40 отбранителни съоръжения от тази епоха. Постепенно в употреба, съвсем закономерно навлизат каменните защитни прегради, които са усъвършенствани технологично, строго съобразени с релефа и вътрешното застрояване на селищата. Те обаче са едва 7 на брой и не съставляват съществена част от разпространените през халколита отбранителни съоръжения. Факт е и равномерното им развитие и разпространение през периода. Тези аргументи без съмнение доказват възникването на халколитните каменни защитни прегради, благодарение на местна традиция. Тяхната поява и развитието им са основани на локални особености – достъпност на суровините, технология, човешки ресурс. Това показва качествен скок на използваните за издигането им технологии, което е показателно за високата им ефективност. Навлизането в употреба на по-усъвършенстваните в техническо, а съответно и във функционално отношение, защитни прегради, каквито са каменните, без съмнение говори за нарасналата нужда от този вид архитектурни съоръжения. Това в особено голяма степен важи за епохата на халколита, когато голяма част от селищата, а най-вероятно всички, са фортифицирани, което е наложено от специфичната ситуация през периода. Може да бъде предположено, че времената са размирни с чести конфликти и военни сблъсъци. Причина за тях могат да бъдат борбата за ресурси и територия, както и грабителски набези с цел плячка.

През ранната бронзова епоха е налице значителна промяна в степента на използване на каменните отбранителни съоръжения. От известните 17 защитни прегради от периода, 7 защитават култови площи (ровове, принадлежащи към рондели) и 10 – селищни. От тези, ситуирани около селища, 7 са представените в изследването каменни отбранителни съоръжения. Явно е, че те представляват по-голямата част от разкритите защитни прегради от ранната бронзова епоха. Това ярко контрастира спрямо значително по-слабото им разпространение през халколита.

Променената ситуация през ранна бронзова епоха е наложена от инфилтрирането на ново население, носител на чужда култура. Съдейки по въведената специфична „емлектонна“ техника, чрез която са изградени, може да предположим, че каменните стени, защитаващи раннобронзовите селища, са издигнати от новодошло население. Това население измества, вероятно чрез завоюване на територията местното, населяващо тези земи през предходната халколитна епоха. На територията на Южна България, новите племенни групи, притежаващи нова, непозната по нашите земи, специфична технология и имащи необходимия човешки ресурс, изграждат каменни стени около повечето свои селища.

Без съмнение каменните отбранителните съоръжения са неизменна част от развитието и разпространението на защитните прегради през праисторическите епохи, което е показателно за важноста, нуждата и ролята им в живота на древния човек.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Duru, R.** Kuruçay Höyük I. Results of the excavation 1978–1988. The neolithic and early chalcolithic periods. Ankara, 1994, p. 12–47.

² **Özdoğan, M.** Hoca Çeşme. An early neolithic Anatolian colony in the Balkans? In: Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi. Edited by Peter Anreiter, László Bartosiewicz, Erzsébet Jerem and Wolfgang Meid. Archaeolingua, 1998, p. 435–453.

³ **Лещаков, К.** Спасителни разкопки на обект Крушака до с. Вратица, община Камено. Археологически открития и разкопки през 2004. София, 2005, с. 26–30.

⁴ **Тодорова, Х., Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол.** Селищната могила при Голямо Делчево. Разкопки и проучвания, 1975, V, с. 45–47.

⁵ **Перничева, Л.** Укрепителна система на раннонеолитното селище Струмско край Благоевград. В: Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. 1993, с. 97–102.

⁶ **Чохаджиев, Ст., Ал. Чохаджиев, П. Лещаков.** Археологически проучвания на селищната могила край с. Хотница. Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, с. 54–56.

⁷ **Бояджиев, Я., Й. Асланис, С. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова.** Селищна могила Юнаците – проучвания през 2008 г. Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, с. 103–106.

⁸ **Тодорова, Иванов, Василев, Хопф, Квита, Кол.** Цит. съч., с. 34–36.

⁹ **Pernicheva, L.** The final copper settlement of Kolarovo. BAR International series, 2000, 843, p. 133–171.

¹⁰ **Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, П. Вълев, М. Ковачева.** Овчарово. Разкопки и проучвания. 1983, IX, с. 31–34.

¹¹ **Николов, В.** Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005–2007 г. София, 2008, с. 277–291.

¹² **Николов, В.** Сондажни проучвания на Юрганджийската селищна могила до с. Коньово, Новозагорско. Археология, 2004, 3–4, с. 37–46.

¹³ **Kančev, M., Kančeva-Russeva, T.** Architektur der prähistorischen Siedlung Ovčaritz II. In : Reports of Prehistoric Research Projects, 1995, 1, p. 227–238.

¹⁴ **Колева, В.** Някои наблюдения върху архитектурата на късноенеолитния култов комплекс при с. Долнослав, Пловдивско. Годишник на националния археологически музей в Пловдив, 2001, 10, с. 5–19.

¹⁵ **Миков, В.** Селищната могила до с. Завет, Бургаско. Известия на археологическия институт, 1961, XXV, с. 269–294.

¹⁶ **Георгиев, Г., Н. Ангелов.** Разкопки на селищната могила до гр. Русе през 1948–1949 г. Изв. на археологическия институт, 1952, XVIII, с. 119–190.

¹⁷ **Радунчева, А.** Енеолитен занаятчийско – производствен център до с. Седларе, Кърджалийско. Годишник на националния археологически музей, 1997, 10, с. 162–176.

¹⁸ **Перничева, Л.** Цит. съч., с. 97–99.

¹⁹ **Иванов, И., С. Янчев.** Археологически разкопки на ранноенеолитното селище „Корията” при гр. Суворово, Варненско. Археологически открития и разкопки през 1990 г. Ловеч, 1991, с. 17.

²⁰ **Чохаджиев, Ст., Ив. Бабаджанов, Т. Дяков.** Спасителни археологически проучвания на селищната могила Нуриюк в м. Чанаджик, с. Сушина, област Шумен. Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, с. 71–73.

²¹ **Георгиев, Г., Н. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров.** Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, с. 7–33.

²² **Мерперт, Н.** Древнейшие каменные крепости Болгарский. В: Новое в археологии. Москва, 1972, с. 42–55.

²³ **Георгиев, Мерперт, Катинчаров, Димитров.** Цит. съч., с. 130.

²⁴ **Миков, В.** Селищната могила при с. Балбунар. – Известия на българския археологически институт, 1926–1927, IV, с. 251–283.

²⁵ **Миков, В.** Селищната могила до с. Завет, Бургаско. Известия на археологическия институт, 1961, XXV, с. 269–294.

²⁶ **Stefanova, M.** Control excavations at Mihalich in 1998–1999 (preliminary communication). In : Reports of Prehistoric Research Projects, 2000, 4, p. 21–31.

²⁷ **Петков, Н.** Могилата Окол-глава при с. Гниляне. Годишник на националния музей, 1933, V, с. 115–145.

²⁸ **Тодорова, Х.** Каменно-медната епоха в България. София, 1986, с. 60–61.

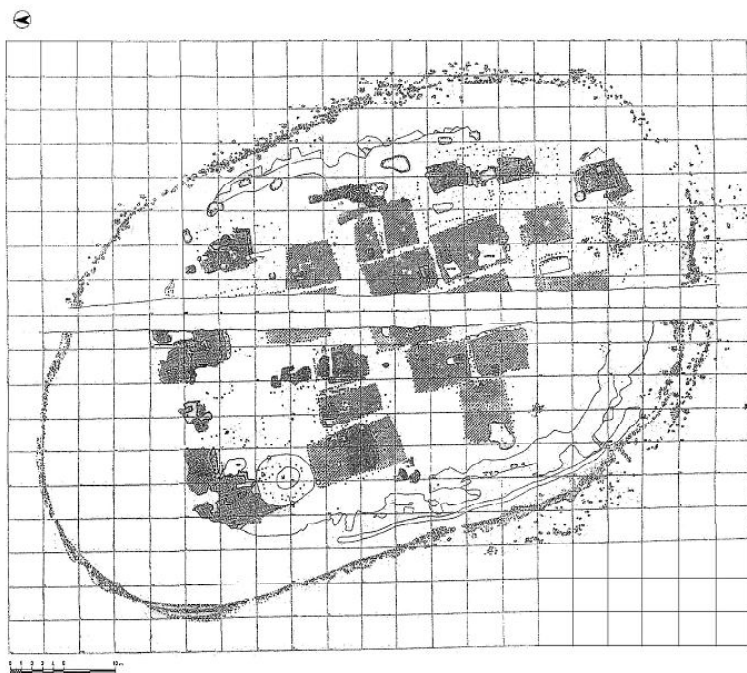
²⁹ **Кацаров, Г.** Разкопки в Св. Кирилово. Известия на българското археологическо дружество, 1913, III, с. 310–314.

Карта 1. Халколитни каменни отбранителни съоръжения в България

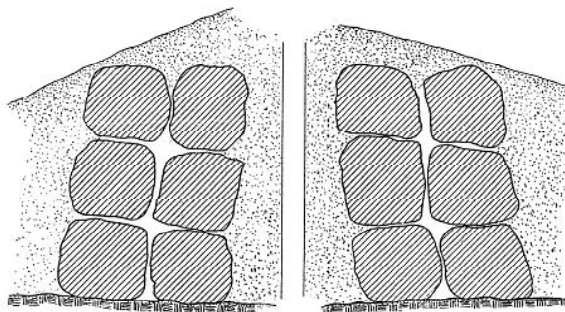
Карта 2. Раннобронзови каменни отбранителни съоръжения в България

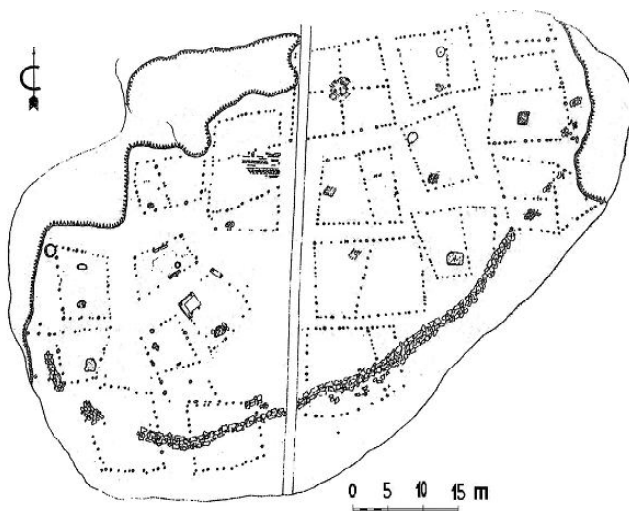
Обр. 1. План на халколитно селище Долнослав (по Колева 2001, 14, Обр. 3.)

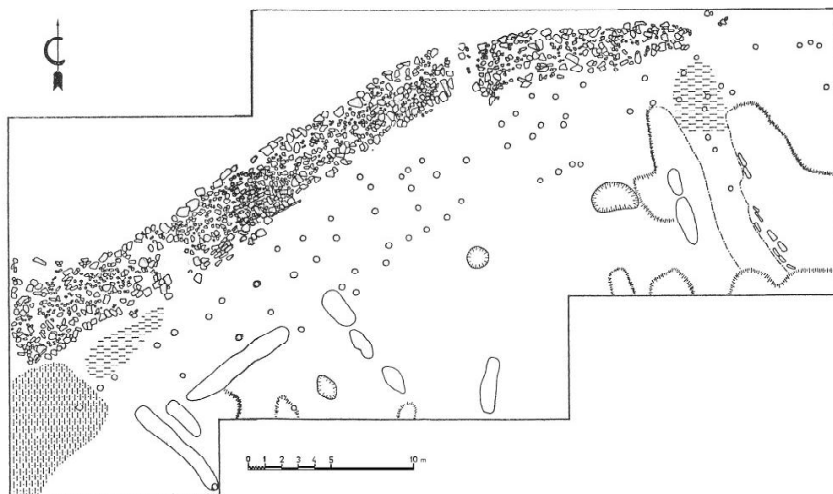
Обр. 2. Разрез на селищната могила Завет (по Миков 1961, 269, Обр. 1)

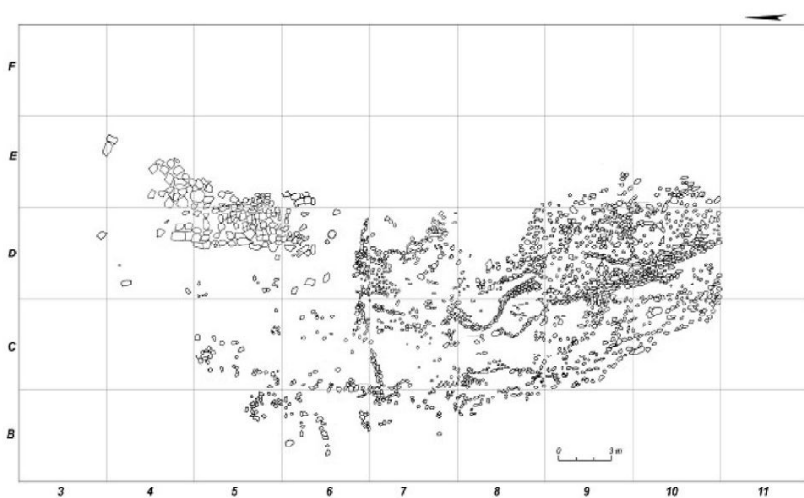
Обр. 3. Разрез на каменния зид в периферията на халколитна селищна могила Завет (по Миков 1961, 269, Обр. 1)

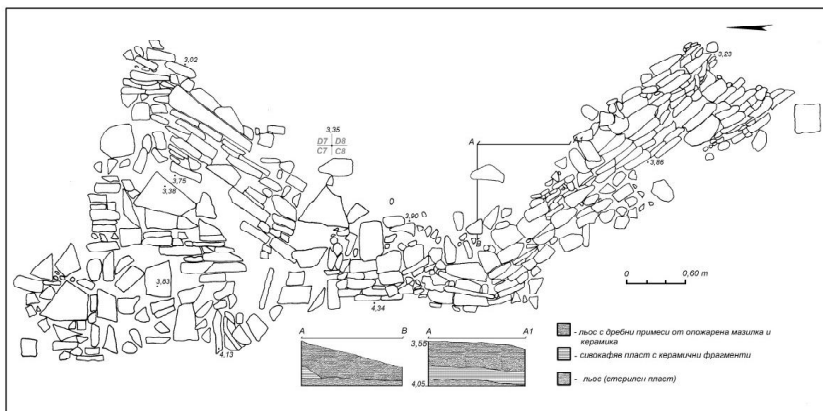
Обр. 4. План на XII жилищен хоризонт на селищната могила Русе (по Попов 1996, 135, Обр. 7)

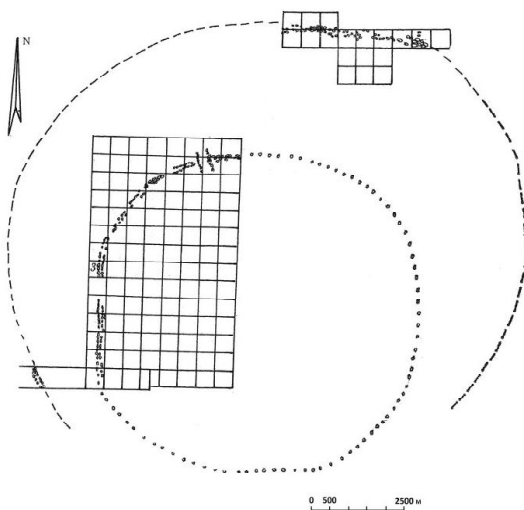
Обр. 5. План на отбранително съоръжение на халколитно селище
Струмско (по Перничева 1993, 100, Обр. 1)

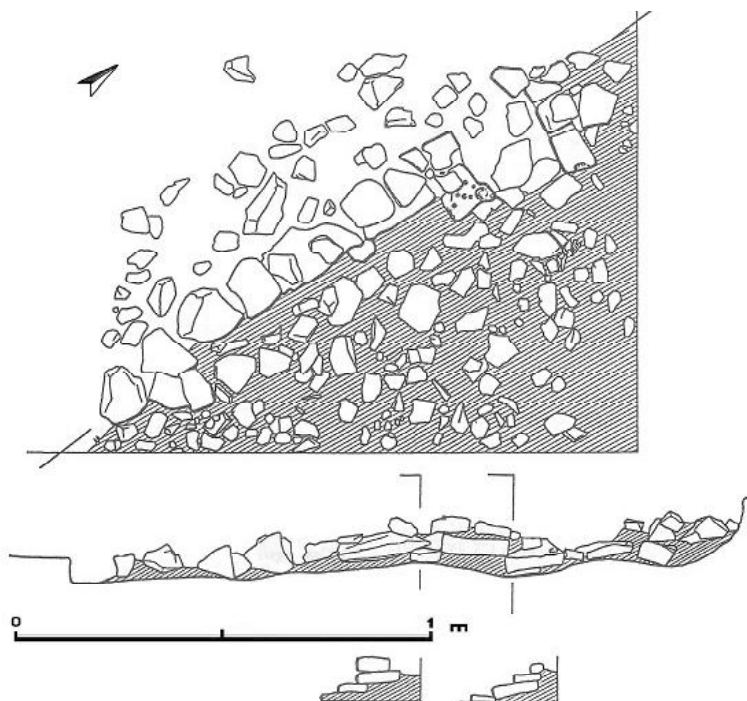
Обр. 6. План на отбранителното съоръжение на селищната могила
Сушина (по Чохаджиев, непубликувани материали)

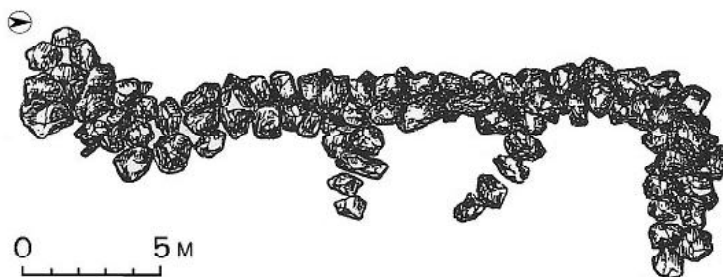
Обр. 7. План на “кулата”, разкрита по трасето на каменното отбранително съоръжение на селищната могила Сушина (по Чохаджиев, непубликувани материали)

Обр. 8. План на каменното отбранително съоръжение на раннобронзовото селище Езеро (по Георгиев и др. 1979, 129, Обр. 81)

Обр. 9. Участък от каменното отбранително съоръжение на раннобронзовото селище Михалич (по Stefanova 2000, 25, Fig. 3.3)

Обр. 10. Участък от каменното отбранително съоръжение на раннобронзовото селище Окол-глава (по Попов 1950, 158, Обр. 91)